

ПАВЛО КУТУЄВ,

доктор соціологічних наук, професор кафедри соціології Національного університету "Києво-Могилянська академія"

Світова система як предмет соціологічного аналізу: нова дослідницька програма Андре Ґундера Франка

Abstract

The article explores the peculiarity of Andre Gunder Frank's new research program centered around the notion of the world system. Frank's ideas are juxtaposed with world-systems analysis and his characteristics of five-thousand-year single world system are discussed. The article argues that Frank's approach is instrumental in identifying weaknesses of his opponents arguments (e.g., Immanuel Wallerstein) while thus is paving the way to more synthetic and multi-dimensional theorizing on societal development. It is also shown that the research program of the world system suffers from traditional flaws inherent in Frank's thought: economic determinism, reductionism, structuralist bias, substitution of Asiacentrism for Eurocentrism.

Вступ

Дж.Гоманс зізнався у своїх мемуарах, що, прочитавши рукопис Парсонсової "Структури соціальної дії" у 1936 році, він не спромігся навіть висловити критичні зауваження на адресу цієї майбутньої Magna Charta соціології, настільки глибокою була його ненависть до тексту: "Це була ще одна книга, сповнена слів про слова інших осіб. Рідко коли книга входила у контакт із реальною людською поведінкою" [1, с. 323]. Утім, гадаю, що автор теорії обміну помилявся, заперечуючи жанр слів про слова інших, позаяк

осягнення “речей” неможливе без адекватного розуміння слів інших. У центрі моєї розвідки перебуває спроба А.Г.Франка (1929–2005)¹ створити нову дослідницьку програму, ядром якої була б концепція світової системи. Я впевнений, що інтерпретація та контекстуалізація “слів”/концепцій нового, на жаль, останнього, етапу теоретизування Франка збагатить наш аналітичний інструментарій, відтак сприяючи кращому розумінню як динаміки соціологічної теорії, так і суспільства. Отже, моя стаття зосереджується на експлікації Франкової дослідницької програми світової системи та оцінці її імплікацій для соціологічного теоретизування про соціальні зміни загалом і динаміку модерну зокрема.

З-поміж визначних теоретиків суспільства сучасності саме А.Г.Франк мав унікальну здатність витворювати новаторські та іконоборчі ідеї, які він розробляв із такою послідовністю та емоційною відданістю, що нерідко доводив їх до абсурду, демонструючи тим самим об’єктивні ліміти сучасного соціологічного (пі)знання. Франк розвинув свою нову дослідницьку програму, відкинувши як власне теоретизування про світову капіталістичну систему 1960–1970-х років, так і побудови свого колишнього співавтора І.Валерстайна та дослідницької програми світ-системного аналізу в цілому. Його критика світ-системного аналізу та заперечення капіталізму як поняття та реальності виопуклює усі вади Валерстайнового кон’юнктурного пояснення походження капіталізму та теоретичну небезпечність нівелювання відмінностей між капіталізмом і докапіталістичними формами суспільної організації, притаманного світ-системному аналізу. Таке притлумлення окремішності капіталізму зробило пролом у начебто бездоганній логіці світ-системних побудов, пролом, у який Франк спрямував атаку своїх аргументів, перетворюючи вишукані конструкції світ-системних аналітиків на руїни.

Кульмінацією нової дослідницької програми Франка став його трактат “ПереОРІЄНТация” (1998)², аналіз аргументації якого з огляду на конструювання ним історичної соціології азійської гегемонії має стати наступним кроком у дослідженні спадщини цього мислителя. Переорієнтація, до якої закликає Франк, давно є вельми на часі, позаяк євроцентризм глибоко вкорінився у свідомості дослідників, які репрезентують розмаїті суспільствознавчі дисципліни та дослідницькі програми. Про вплив євроцентристської постави свідчать навіть дослідження радянських учених, які розглядають початок колоніальної присутності європейців в Азії телеологічно і приписують першим стадіям цього проникнення такі значення та вплив на азійські суспільства, що їх вони здобудуть лише згодом³.

¹ Я проаналізував Франкову дослідницьку програму *залежності та розвитку недорозвитку* в цілому та її зв’язок із ідеологією зокрема у таких розвідках: [2; 3; 4, с. 188–239].

² Див.: [5]. Я дослідив ідеологічні засади Франкового підходу в: [6].

³ Яскравим і водночас поширеним зразком радянського офіційного євроцентризму є, наприклад: [7].

Витоки дискурсу світової системи

Заслуговує на увагу той факт, що *всі* дослідники, які в той чи інший спосіб почали у 1960-ті роки використовувати концептуальну мову, яка спирається на ідею світової системи, не лише займалися проблемами третього світу, а й провадили свої дослідження, використовуючи наукові осередки країн третього світу. Академічним та ідеологічним підґрунтям такої діяльності можуть слугувати слова Т. душ Сантуша, котрий пропонував соціальним групам третього світу, які виявилися у програвшій, самим аналізувати функціонування світової системи та імперіалізму, а не дозволити тим, хто опинився за кермом світової системи, використовувати своє тріумфалістське бачення, пишучи історію світ-системи *для* “невдах” [цит. за: 8, с. 217]. Для дослідників цього періоду були характерними сфокусованість на “тотальності” та наголос на необхідності аналізу капіталістичної структури/накопичення/розвитку/історії світової системи, який мав передувати вивченню її окремих елементів (країн та регіонів). Самін Амір у своїй докторській дисертації “Накопичення у світовому масштабі” (1957) запропонував саме такий підхід. Наступним кроком стало його дослідження місця Африки у цьому процесі. Амін також виступив як популяризатор поглядів *dependentistas* Африки, організувавши конференцію прибічників теоретизування про залежність у 1972 році в Дакарі. Сам Франк удавався до терміна “світова система” (без дефіса) починаючи з 1960-х років і в 1970 році виголосив розлогу доповідь на конференції у Лімі про “розвиток теорії та аналізу, адекватних завданню охоплення структури та розвитку капіталістичної системи в інтегрованому світовому масштабі” [8, с. 217]. Перебуваючи в 1973 році у Чилі, Франк ознайомився з рукописом першого тому Валерстайнової “Модерної світ-системи”, появу якої він щиро привітав, пророкуючи цій книзі миттєве здобуття статусу класичної.

Франк вважає, що впродовж 1960-х років Амін, Валерстайн і він особисто, працюючи незалежно один від одного, рухались паралельно, досліджуючи світову капіталістичну систему від її походження у 1450–1500 роках у Західній Європі до подальшої інкорпорації нею решти світу: “Наші незалежні пояснення були напроцуд подібними, і не лише стосовно взаємин між центром і периферією, а й стосовно взаємодії між Східною й Західною Європою та впливу цієї взаємодії на “дрібні” контроверсійні проблеми, на кшталт “другого видання кріпосництва” у Східній Європі” [8, с. 218].

Примітно, що на 1970–1980-ті роки припадає ще тісніша співпраця Франка, Валерстайна, Арігі та Аміна, які разом видали цілу низку книжок. Саме Дж.Арігі переконав Франка у 1972 році в тому, що світ перебуває на початку нового Кондратьєвого циклу *Б* (спаду), але згодом Арігі взагалі відмовився від мислення у термінах Кондратьєвих циклів. Важливою проблемою впродовж дискусій тих років було з’ясування, чи поширюється світова капіталістична системна криза на “соціалістичні” країни. Сталін висунув у 1953 році гіпотезу про існування окремішньої “світової системи” соціалізму, натомість Валерстайн і Арігі розглядали Радянський Союз та більшу частину Східної Європи як напівпериферію модерної світ-системи.

Своєю чергою, Франк із 1972 року доводив, що світова капіталістична система та її криза невпинно поширюватимуться на “соціалістичні” країни, які також стануть частиною загальної кризи накопичення.

Розбіжності між Франком і Валерстайном почали нагромаджуватися стосовно питання про перспективи заміни теперішньої світової капіталістичної системи якісно іншою системою. За Франком, кількість емпірично обґрунтованих аргументів на користь такої системної трансформації неухильно зменшувалась, натомість Валерстайн був оптимістично налаштованим щодо перспектив соціалістичного світ-урядування. Згодом відбулася дискусія про чинники “піднесення Європи”. Франк також відмовився від ідеї про окремішність “феодалізму”, “капіталізму” й “соціалізму”, а також від погляду на Європу як місце народження модерної світ-системи. Під впливом аргументів рукопису книги Джанет Абу-Ладждод, що побачила світ під назвою “До початку європейської гегемонії” [9], Франк визнав помилковими Валерстайнів 1450 рік та свій 1492 рік як дати початку історії світової системи. У світлі спроби з боку Абу-Ладждод довести положення про існування світ-системи у XIII столітті, вибір Броделевого довгого XVI століття як часу народження “модерної історичної системи” став в очах Франка та його нового співавтора Б.Гілса виглядати сумнівним. Він висуває гіпотезу про єдину світову систему, яка, не змінюючи своєї ідентичності, переживала циклічні спади та піднесення впродовж останніх 5000 років. Валерстайн, реагуючи на Франкові концептуальні новації, так прокоментував принципову відмінність між ними: “Варто звернути увагу на деталь у вживанні слів, яка відрізняє Франка з Гілсом від мене. Вони говорять про “світову систему”, я говорю про “світ-системи”. Я використовую дефіс, а вони — ні. Я використовую множину, а вони — ні. Вони використовують однину тому, що для них існує і завжди існувала лише одна світова система впродовж усього історичного часу та простору. З мого погляду існували численні світ-системи... Модерна світ-система (або “капіталістична світ-економіка”) є лише однією системою з багатьох... Моя “світ-система” — це не система “у світі” або система “світу”. Це система, “яка є світом”. Звідси походить дефіс, оскільки “світ” — це не атрибут системи. Радше два слова створюють єдиний концепт. Система Франка та Гілса є Світовою системою в атрибутивному сенсі, тобто вона тяжіє до охоплення впродовж певного часу цілого світу” [10, с. 294–295].

Засади дослідницької програми світової системи

Отже, на початку 1990-х років Франк та його співавтор Б.Гілс здійснили спробу радикального переформулювання підвалин західного соціологічного теоретизування про природу соціальних змін та запропонували, по-перше, відмовитись від поняття капіталізму, по-друге, заперечили евристичність будь-яких спроб стадіального аналізу історії (чи то у формі стадій зростання В.В.Ростоу, чи то у вигляді формацій Марксового підходу) [див.: 11; 12; 13; 14]. Порівняльний аналіз ідей таких мислителів, як Вебер, Франк і Валерстайн, уможливило рельєфніше визначення змісту поглядів кожного вченого на капіталізм (або на його відсутність, а відповідно і недоречність

використання цієї концепції). Для Вебера капіталізм існував завжди; капіталізму як нестримному прагненню до прибутку протистоить специфічно-західний раціональний капіталізм із його наголосом на реалізації покликання індивіда в рамках його професії. Валерстайн (так само, як Франк до початку 1980-х років) розглядав капіталізм як формаційно-стадіальне явище: йому передують феодализм, і виникає ця історична система у XVI столітті. Новий підхід Франка до проблематики капіталізму акцентує те, що риси, які Валерстайн визначає як притаманні суто капіталізму, насправді простежуються впродовж усієї історії людства з моменту виникнення перших цивілізацій, тобто впродовж 5000 років¹. Відсутність дефіса між термінами “світ” і “система” у Франковій світовій системі (на протигагу Валерстайновому застосуванню поняття “світ-система” — у множині та з дефісом), яка виглядала лише незначимою термінологічною особливістю Франкового вживання спільного категоріального апарату, набула принципового значення.

За Франком, зникнення ленінізму як соціально-політичного феномена радикально підважило легітимність теоретизування у термінах переходу від капіталізму до соціалізму; на порядок денний вийшов “перехід від соціалізму до капіталізму”. Гегемонія США у рамках ядра світ-системи втратила свою незаперечність, і численні дослідники сприйняли це як симптом зсуву гегемонії від США до Східної Азії. На думку Франка, панування ідеологічних кліше, коріння яких сягає епохи, що передувала гегемонії європейського капіталізму, надзвичайно ускладнює сприйняття реалій політико-економічної системи як певної цілісності. Піднесення Європи, переконаний Франк, має розглядатися як зсув гегемонії зі Сходу на Захід в рамках однієї системи і, в жодному разі, не було ознакою виникнення нової системи, як це прагнув довести Валерстайн. Тенденцією сучасної світової системи є повернення гегемонії назад на Схід, і саме мислення із залученням категорій “перехід” та “спосіб виробництва” внеможливіє вивчення тягlosti світового розвитку.

Ще у період теоретизування у термінах *залежності* та *розвитку недорозвитку* Франк зауважив: “Якщо ми бажаємо досягнути латиноамериканську проблематику, ми маємо розпочати аналіз світової системи, яка її створює, та вийти за межі оптичних і ментальних ілюзій іберійсько-американської

¹ Валерстайн гостро відреагував на таку пропозицію Франка, іронічно запропонувавши зробити австралопітеків предметом аналізу соціологів [15, с. 155]. Утім, така критика не влучає в ціль, оскільки Франк наполягає на існуванні інтенсивних економічних зв'язків уже за доби перших цивілізацій (три тисячоліття до н.е.), і саме цей аргумент має верифікуватися та фальсифікуватися. Зрозуміло, що для Валерстайна є неприйнятною перспектива відмови від періодизації соціальних процесів, тому він протиставляє Франковій ініціативі альтернативну візію, послуговуючись прикладом Китаю: “Одним зі способів мислення про Китай є досягнення його як назви, прив'язаної до певної географічної території, на якій послідовно існували історичні системи, котрі мали небагато спільного поміж собою і кожна з яких підтримувала (впродовж тривалого часу) міфи щодо цивілізаційної послідовності. У такому випадку, замість говорити про Китай як цивілізацію, ми емпірично говоримо про п'ять, шість або сім різних історичних систем...” [15, с. 158].

або національних систем координат, які ми самі собі нав'язуємо” [16, с. 231]. Аналогічний стиль мислення має застосовуватись і до аналізу подій навколо так званого переходу від феодального до капіталістичного способу виробництва в Європі — зміни у структурі європейських суспільств були похідною від динаміки світової системи. За такого погляду, аргументує Франк, стає очевидним, що світова система не виникла у 1550 році; вона також не виникла в Європі, а головне, вона не мала тоді, а отже не має й тепер специфічно-капіталістичного характеру.

Франк переконаний, що всі риси сучасної світової системи, які, на думку Валерстайна, формують її особливість, простежуються і до 1500 року. Як і Валерстайн, Франк відкидає ідею “духу капіталізму” як феномена, що мав вибірккову спорідненість із новою “формацією”, відтак сприяючи її розвитку. Він наполягає, що світова історія останніх 25 століть надає безліч прикладів капіталістичної діяльності у різних формах — від виробничої до фінансової. Так звані докапіталістичні історичні системи також широко використовували найману працю. Франк і Гілс переконані, що критерієм існування єдиної світової системи є наявність інтенсивних торговельних зв'язків поміж її елементами. Торгівля інтегрує “суспільні формації” у міжнародний поділ праці, позаяк торгівлю та виробництво неможливо відокремити. Аргументом на користь існування єдиної світової системи у минулій епохи є також фіксація циклічних процесів її розширення та стиснення.

Критика Валерстайна дає підстави Франкові зробити низку взаємопов'язаних висновків: по-перше, він пропонує відмовитись від поняття Європейської світ-системи та усвідомити маргінальний статус Європи всередині системи, що існувала до XVI століття (відомо, що саме це століття є критично важливим для прихильників тези про “піднесення Заходу”). По-друге, Франк погоджується з американською дослідницею Дж.Абу-Ладжгод, закликаючи аналізувати Азійсько-Африкансько-Європейську ойкумену, криза якої сприяла гегемоністському піднесенню Європи (Франк також переконаний у тому, що три колапси, які Валерстайн локалізує в Європі — криза класу феодалів, криза держав та криза Церкви — насправді мали своїм чинником процеси, що відбувались поза межами Європи та були пов'язані з фрагментацією “світ-системи” в розумінні Абу-Ладжгод. По-четверте, Франк пропонує поширити аналіз світової системи у термінах Кондратьєвих циклів і на “докапіталістичні” епохи (Валерстайн доволі явно припускає таку саму можливість, говорячи про циклічний спад упродовж 1250–1450 років у Західній Європі). По-п'яте, досягнення гегемонії Європою у світ-системному вимірі у жодному разі не було *першим* таким випадком у світовій історії: європейська гегемонія лише прийшла на зміну іншим, що їй передували (детальніше ця теза обговорюватиметься у моїй наступній розвідці, присвяченій оцінці аргументів Франкового трактату “ПереОРІЄНТация”). Шоста ініціатива Франка пропонує шукати витоки світової системи та чинників її динаміки впродовж останніх 500 років настільки далеко у минулому, наскільки історичні дані дозволяють нам це робити. По-сьоме, Франк вважає, що всі спроби розроблення ідеї “протокапіталізму”, який начебто існував у рамках “інших” та “ранніх” систем, заводили та заводитимуть дослідників у глухий кут, позаяк технологічні зміни та накопи-

чення капіталу також мали місце у попередніх епохах (системах). По-восьме, Франк заперечує коректність ідентифікації “системи” та “способу виробництва”, вдаючись до аргументів на користь аналізу в термінах єдиної системи, яка залишалася такою самою, незалежно від того, який “спосіб виробництва” існував у ту чи іншу епоху [див.: 11]. Франк переконаний, що у реальності єдиною ознакою Валерстайнної “модерної світ-капіталістичної-системи” є її спосіб виробництва. Така концептуальна плутанина, що редукує “систему” до “способу виробництва”, притаманна як мисленню колишніх інтелектуальних колаборантів Франка (на кшталт С.Аміра), так і дискурсу його войовничих критиків (наприклад, Р.Бренерові). Відмова від хибного поняття способу виробництва, яке є нічим іншим, як оптичною ілюзією, дає змогу зрозуміти, що перехід, про який так багато говорять дослідники різного ґатунку, є переходом між переходом та переходом. І зрештою, — так би мовити *last but not least*, — Франк робить свій принциповий висновок: необхідно зректися віри у капіталізм як окремий спосіб виробництва та окрему систему, позаяк легітимація такого заідеологізованого погляду на світ лишилась у минулому: для марксистів різних орієнтацій обґрунтування концепції “переходу” від античності до феодалізму, а потім від феодалізму до капіталізму було покликане “верифікувати” їхнє переконання у можливості переходу до вищого способу виробництва — соціалізму.

Політики неоліберального спрямування — від Р.Рейґана до М.Тетчер¹ — наполягали на окремішності капіталізму, що дозволяло їм прославляти цю “систему”. Із Франкового погляду, принцип конкуренції, або Гобсової війни всіх проти всіх, був реальністю світової системи впродовж тисячоліть, але Франк також дотримується думки, що замість панегірика ця система заслуговує на моральне засудження, оскільки породжує ситуацію, за якої виграє лише меншість, натомість більшість залишається у програші.

Світова система versus модерна / капіталістична світ-система

Франк і Гілс вважають, що Валерстайн, наслідуючи приклад К.Полані та М.Фінлі², припустився фатальної помилки, недооцінюючи важливість нагромадження капіталу за допомогою торгівлі й ринку за часів античної світової системи. Тому Франк запропонував розглядати Валерстайнову світ-систему не як окремішне утворення, а як хронологічно сучасний період єдиної світової системи, що просто перебуває на вищій стадії інтеграції у зіставленні з минулими епохами. Валерстайн відповів на критику закликком

¹ Симптоматичним для стилю мислення Франка є включення соціаліста Ф.Мітерана до списку таких палких “нових правих”, якими були Рейґан і Тетчер. І хоча дослідниками політичних ідеологій та урядової політики задокументовано кризу усього спектра лівих політичних рухів, ця криза набула рис не стільки конвергенції між лівими і правими, скільки запозичення першими формул других. Така неувага до нюансів відмінностей у структурах “надбудови” логічно впливає з Франкового економічного ухилу.

² Ці автори піддали критиці концепцію античного капіталізму М.Ростовцева.

відмовитись від суперечки про несуттєве, тобто про одиницю аналізу в соціології. Така постава суперечить його власним формулюванням засад світ-системного аналізу, позаяк на початку своєї діяльності із заснування цієї дослідницької програми він надав центрального значення питанням про те, чи можуть звичні категорії: “суспільство”, “держава” та “країна” слугувати одиницею аналізу, й ратував за світ-систему як новий предмет історичної суспільної науки.

Ф.Бродель свого часу висловив упевненість у тому, що Валерстайнова світ-система є наймасштабнішим географічним утворенням, спроможним зберігати свої системні якості. Але якщо пристати на припущення Франка і Гілса про п'ятитисячолітній вік світової системи, яка від самого початку мала характер глобальної економіки, схема Валерстайна стає завузькою і просторово, і темпорально: у своїй “Модерній світ-системі”, аналізуючи європейську історію з 1450 року, він починає розгляд подій в Азії, ба навіть у Росії та Оттоманській імперії тільки з 1750 року, залишаючи 80% населення світу за межами свого дослідницького погляду. Така неувага до Решти (the Rest) робить Валерстайнову критику євроцентризму вельми непереконливою та перетворює його самого на послідовного, хоча й, можливо, невідомого, прибічника тези про “Європейське диво”.

Знаменно, що одне з головних завдань, які Франк поставив перед собою у своїй книзі “ПереОРІЄНТАція” (1998), полягало у демонстрації несумісності масштабу реальної історичної світової системи й того, що він назвав прокрустовим ложем Броделево-Валерстайнової Європейської світ-економіки, яка стала капіталістичною світ-системою, і особливо показово це у світлі емпіричних даних про існування “справді глобального поділу праці та конкурентної економіки, у якій Азія обіймала центральну позицію — а Європа залишалася маргіальною — аж до 1800 року” [8, с. 227]. Франк переконаний, що осягнення такої глобальної економічної системи вимагає рішучої відмови від тих компонентів соціологічного теоретизування, які стали загальниками у дискурсі соціологів і сприймаються як самоочевидні істини. Заперечуючи євроцентристський ухил “традиційної” соціальної теорії від Маркса до Валерстайна, як і власного теоретизування до кінця 1980-х років, Франк вважає, що його книга сплачує борг Азії — регіонові, де у 1750 році мешкало дві третини населення земної кулі, на які припадало чотири п'ятих світового виробництва — та демонструє наявність високорозвиненої інтеграції економіки, в усякому разі, в Афроевразії, задовго до сакраментальних для західного суспільствознавства XV–XVI століть. Франк робить однозначний висновок: “Ми маємо переглянути історіографію та соціальну теорію, а надто підходи до піднесення Заходу, які нам усім пропонувалися... Побояюся, що в більшості випадків ми змушені будемо не просто оновлювати, а відкидати їх” [8, с. 227].

Франк незаперечно погоджується з класифікацією А.Бергсена, котрий поділяє дослідників, які займаються проблематикою динаміки світової системи, на три групи: 1) ті, хто, на кшталт Р.Бренера, зберігає упевненість — à la Вебер — у винятковості європейського розвитку, який головню визначався ендегенними факторами (у марксистському варіанті додається наголос на відмінностях класової структури феодального і капіталістичного су-

спільств); 2) учені, які “розтягують” стару теорію, аби досягнути ширші сегменти соціальної реальності (на кшталт Валерстайнної візії розростання Європейської світ-економіки, яка поступово інкорпорувала Решту до Заходу)¹; 3) соціологи, для яких першочерговим завданням є розроблення нової теорії [див.: 19]. Саме для останньої групи дослідників пріоритетом є “ПереОРІЄНТација” фокусу соціальної теорії з її помилковою одержимістю європейськими подіями та їхнім впливом на світ на “глобальну економіку Азійської епохи”, позаяк вона була реальністю аж до 1800 року і починаючи з 2000 року знову стала набувати реальних рис. Здійснюючи таку “ПереОРІЄНТацию”, Франк доводить, що він прагне реалізувати методологічні принципи, задекларовані, але не застосовані Валерстайном у практиці світ-системних досліджень, позаяк, за словами самого патріарха світ-системного аналізу, “всі очікування універсальності, хоч би як чистосердно до них прагнули, так і не були втілені... Навряд чи може здивувати євроцентризм суспільних наук, які впродовж ХІХ століття витворювались у Європі та Північній Америці. Європейський світ того часу відчував свій культурний тріумф. ...Кожен універсалізм породжує відповідь на самого себе, відповідь, яка, у певному сенсі, детермінується природою правлячого універсалізму (або універсалізмів). ...Пріоритетом сучасних суспільних наук є “інспекція” наших теоретичних підвалин з огляду на присутність серед них прихованих апіорних припущень, які є невинуватими” [20, с. 49; с. 51; с. 60; с. 56].

Просторові та темпоральні контури світової системи

Франкове теоретизування періоду дослідницької програми залежності та розвитку недорозвитку здійснило *просторове* поширення капіталізму на весь світ, заперечивши можливість співіснування різних способів виробництва після 1492 року — самий факт колонізації “Нового світу” автоматично перетворив його на залежно-недорозвинений регіон капіталістичної світової системи. Наступним кроком стало обґрунтування Франком необхідності *темпорального* розширення характеристик, приписуваних капіталізму. Воднораз він відмовився від самого поняття капіталізму, вважаючи, що емпіричні дані, які є в розпорядженні історичної соціології, дають усі підстави говорити про логіку імперіалізму та експансії капіталу, присутню, скажімо, в давній Месопотамії, та про колоніалізм, притаманний, приміром, Ассирії. Для Франка, так само, як і для К.Екгольма і Дж.Фрідмана [21], античний капітал, що існував у формі накопичення золота (тобто як грошовий капітал), був засадничо ідентичним із капіталом сучасним.

¹ Франк дотримується думки, що першу і другу групи вчених об’єднує віра в існування способів виробництва, які приходять один одному на зміну. У схемі Валерстайна перехід від феодалізму до капіталізму слугує теоретичним обґрунтуванням та ідеологічною легітимацією його тези про заміну модерної світ-системи іншою — соціалістичною (у його оптимістичному теоретизуванні 1970–1980-х років) або просто раціональнішим [17, с. 616] чи справедливішим [18] устроєм, від конкретизації природи якого він тепер агностично ухиляється, та й шанси прищеза якого є меншими, ніж апокаліптична перспектива дезінтеграції сучасної історичної системи.

Розбудовуючи свою нову дослідницьку програму, Франк визнав за цільне викрити контрверсійність мислення дослідників, які, подібно до К.Полані, вважали, що епоха ринкового суспільства, — тобто суспільства, структурованого згідно з ринковими принципами, — є продуктом “великої трансформації”, яка й ознаменувала прихід “нашого часу” і якісно відрізняється від попередніх епох. Для нього навіть просте визнання з боку Полані факту первинності зовнішньої торгівлі над торгівлею внутрішньою є доказом того, що цей учений переглянув свої попередні погляди на дане питання. Втім, Франк повністю ігнорує Поланієву дистинкцію поміж статусними мотивами й мотивами прибутку, які є двома окремішніми типами рушійних сил економічної діяльності. Але Франк не обмежується переоцінкою ролі підприємницького елементу в житті перших цивілізацій, тобто складніших суспільств. Він також звинувачує археологів, як-от Г.Чайлда, у нехтуванні потенціалом неолітичної економіки щодо генерування додаткового продукту. Логічним кроком з огляду на досягнення теорією світової системи когерентності стає прагнення розширити традиційну Марксову дефініцію капіталу та пропозиція розглядати його не лише як функцію перерозподілу додаткового продукту, але як інфраструктурні інвестиції у сільське господарство (наприклад, іригацію земель та тваринництво), промисловість, транспорт, комерцію, збройні сили, легітимацію (храми та престижні продукти споживання), а також освіту та культурний розвиток людського капіталу.

Окрім цієї риси, всі попередні епохи, на думку Франка та Гілса, характеризувалися наявністю феномена гегемонії. Відомо, що Валерстайн визначає гегемонію як поєднання трьох видів конкурентоспроможності: виробничої на ринках ядра, комерційної, яка впливає з попередньої, та фінансової. Натомість Франк і Гілс вважають такий підхід одновимірним через його зосередженість на рідкісних та “крихких” моментах одночасного досягнення тією чи тією державою ядра всіх трьох переваг. Гегемонія такого штибу може бути лише короткотерміною, тому варто також брати до уваги весь спектр взаємодії між усіма наявними державами-гегемонами. Розрізнення модерної гегемонії та традиційного імперського порядку у світ-системному аналізі, з погляду Франка і Гілса, з легкістю спростовується: дві з трьох держав-гегемонів, які фігурують у дослідженнях Валерстайна, були водночас колоніальними імперіями (Нідерланди та Британія). Альтернативне бачення проблематики гегемонії, яку пропонують Франк і Гілс, наголошує домінування політико-економічних центрів нагромадження, які змінюються внаслідок конкуренції між кількома такими осередками. Гегемонія реалізується у практиці накопичення капіталу осередками-гегемонами за рахунок не лише периферії, а й навіть інших держав ядра. Військово-політичне “розтягування” (overstretching) ресурсів гегемона (концепцію розтягування розробляли А.Гембл [22] та П.Кенеді [23]) має своїм вислідом зміну гегемона. Франк і Гілс підводять до думки, що у “домодерно-докапіталістичну” епоху існували не лише регіональні імперії, а й “супергегемонії”, здатні до “супернакопичення”, приміром, Монгольська імперія та Сунський Китай. Власне, дефініція феномена гегемонії, яку пропонують ці автори, акцентує привілейовані можливості накопичення додаткового продукту, відтак, гегемонія є засобом здобуття багатства, а не влади. Відповідно наддержави світ-системного аналізу лише продовжили традицію гегемонії після 1500 року: врешті-решт, сам Ва-

лерстайн погоджується з думкою Абу-Ладждод, що падіння Сходу передувало у часі піднесенню Заходу, а остання подія лише зафіксувала черговий зсув гегемонії у світовій системі. Франк вважає, що він та його послідовники роблять логічні висновки із засновників Абу-Ладждод та Валерстайна і вдаються до додаткового — наймасштабнішого кроку — з метою максимально можливого розширення часових рамок світової системи. Відтак, історія світової системи — це послідовність змін осередків гегемонії, тобто центрів накопичення, а чинником таких змін є реструктуризація системи як такої [докл. див.: 12]. Ще однією принциповою відмінністю між Валерстайновим та Франковим розумінням гегемонії є заперечення останнім ідеї про можливість єдиного гегемона у рамках системи та наполягання на більшій евристичності поняття взаємопов'язаних гегемоній.

Не становлять винятку й Кондратьєві цикли, фаза *A* яких знаменує піднесення економіки, а фаза *B* — її спад. Їхня історія не обмежується періодом капіталізму, і Франк не має жодних сумнівів у їхньому існуванні, як і в існуванні всіх інших рис Валерстайнкової модерної історичної системи, впродовж усієї історії “цивілізації”.

Якщо Франкова критика непослідовності Валерстайнкової альтернативи євроцентризму справді викриває внутрішню суперечливість та амбівалентність позиції світ-системного аналізу з цього питання, то його заява про доречність заміни євроцентризму на “гуманоцентризм” так і залишається на рівні декларації. Фактично Франкова “ПереОРІЕНТація” пропонує новий регіональний ухил на заміну старій “зачарованості”¹ Оксидентом.

Франк не обмежується формулюванням методологічних припущень своєї нової дослідницької програми, він прагне також верифікувати її положення за допомогою аналітичного інструментарію інших суспільних та гуманітарних дисциплін. Фахівці зі світової історії, на думку Франка, вже починаючи з Фредеріка Тегарта, який дослідив кореляцію політичних та економічних подій у давньому Китаї та Римі [24], і закінчуючи автором впливової розвідки “Піднесення Заходу” Вільямом МакНілом [25], намагалися досягнути параметри “єкуменічної світової системи, в якій ми живемо” [26, с. 10]. Інший американський історик Маршал Годжсон також висловив експліцитну підтримку тезі про тривалу — тритисячолітню у його випадку — систему, що має єдину історію. Тому “важливо визнати, що існує певний структурний зразок (pattern), що розвивається. Такий крок сприятиме вивченню всіх цих міжрегіональних змін, як з огляду їхнього впливу на цей зразок, так і з огляду на вплив структурного зразка на його елементи...”² [27,

¹ Вибір слова “зачарованість” не випадковий — він генетично пов'язаний із традицією, яку заклав один із фундаторів російського слов'янофільства О.Хомяков своїми поетичними рядками про Захід як край чудес.

² Ця думка Годжсона різко контрастує з Веберовою за духом методологічною постановою П.Андерсона, на переконання якого, “такої речі, як єдиний темпоральний медіум, не існує, оскільки існували різні масштаби історичного часу Абсолютизму, які були настільки різними, що жодна універсальна темпоральна матриця не в змозі забезпечити їх опис” [28, с. 7].

с. 719]. Франк не мав жодних сумнівів, що саме його нова дослідницька програма запропонувала простий, утім, елегантний аналітичний інструментарій для адекватного осягнення ідеї саме світової історії, а не традиційної історії світу, поділеного на закриті цивілізації-монади. Світова система, незважаючи на свою первісну “мультикультуральність” завжди мала також єдину історію, й усвідомлення такої єдності не потребує Європейських / Західних егоцентричних ілюзій для її обґрунтування. Щобільше, Франк відмовляється від старої та популярної ідеї прогресу, яку має заступити циклічна інтерпретація історії як послідовності піднесень та спадів.

Методологія дослідницької програми світової системи вимагає реінтерпретації конвенційних тверджень про домінування політичних / примусових методів отримання додаткового продукту в так званих докапіталістичних суспільствах, позаяк постійно зростає кількість фактів на користь поширеності у світі життєво важливої ролі приватного купецького капіталу та “вільних” імперських міст у генеруванні доходів, за рахунок яких держава існувала навіть у найбільш мілітаристській та примусовій з усіх давніх імперій — в Ассирії, не кажучи вже про знамениті комерційні інтереси Фінікії. За Франком, визнання цього факту торує шлях для нових досліджень трансрегіональних економічних процесів, які включали циркуляцію товарів та капіталів у давній Євразії, та їхнього впливу на “внутрішнє” життя давніх імперій.

Теза М.Бернала [29] про афроазійські корені європейської (греко-римської) цивілізації послідовно інтерпретується суто в контексті концепції світової системи, яка акцентує вторинність грецької цивілізації, піднесення якої розпочалося лише після засвоєння досвіду та інтеграції з розвинінішими центрами цивілізації “Сходу”, який так і залишався осередком економічної активності впродовж античної та середньовічної епох. У цьому контексті Гібонове сприйняття минулого крізь призму “падіння Римської імперії” вимагає переосмислення: колапсу зазнала не імперія в цілому, а лише її слабша західна частина, натомість Східна Римська імперія — у формі Візантійської держави — перегрупувалася та зміцнила своє економічне ядро на Сході. Таким чином, у новій Франковій теоретичній системі координат Європа більшу частину своєї історії була маргінальним, ба навіть паразитичним гравцем на противагу центральному статусу Західної Азії.

Франк також вдався до переоцінки цінностей з огляду на заміщення сприйняття середньовічної Європи крізь призму ідей Маркса і Вебера (обидва ці мислителі розглядали суспільства середніх віків як статичні та закриті утворення) осягненнями В.Зомбарта та А.Пірена, які заперечували глибинний характер європейської інволюції часів “темного середньовіччя”. Але, попри інтегрованість Західної та Східної Європи, а також ісламського світу, Європа залишалася периферією на тлі здобутків ядра світової системи, яке перебувало на Сході.

Франк піддає сумніву Валерстайнову тезу про існування трьох автономних світ-економік — у регіоні Індійського океану, в Китаї та Європі / Середземномор’ї, — взаємодія яких поміж собою зводилась лише до “конвергенції” прикордонних територій. Еволюція домодерних світ-економік відбувалася, за Валерстайном, у різних напрямках: у Європі соціоісторичні

трансформації призвели до виникнення капіталістичної світ-економіки, натомість “Індійська” світ-економіка так і залишилася на рівні дрібнотоварного виробництва. Для Франка навіть відкриття Нового світу, яке забезпечило стабільне надходження цінних металів до Європи, не змогло вирівняти торговельний дисбаланс між Сходом і Заходом, адже ще в 1680 році англійський меркантиліст Йосія Чілд зауважував, що торгівля імперії Великих Моголів із державами Сходу в десять разів перевищує обсяг внутрішньо-європейського економічного обміну. Тому для Франка логічним виглядав висновок історика Китаю Ж.Герне, який закликав зрестися звички зводити історію світу до історії Заходу та переконував розглядати модерну епоху як наслідок розвитку урбаністичної, торговельної цивілізації, яка ще до монгольських завоювань охоплювала територію від Середземного до Китайського моря: “Захід зібрав разом частини цього спадку та отримав від нього імпульс, який уможливив його власний розвиток. Трансферу цивілізаційних досягнень також сприяли хрестові походи¹ XII–XIII віків та розширення Монгольської імперії XIII–XIV віків... Захід своїм піднесенням, яке прийшло на зміну відносній ізольованості цього регіону, має завдячувати морській експансії, що припала на часи, коли дві великі цивілізації Азії (Китай та ісламський світ. — П.К.) опинилися під загрозою” [31, с. 347–348.].

На переконання Франка, традиційна економічна історія з її пошуком чинників успіху Заходу всередині Європи — навіть спроби включити до розгляду Решту обмежуються фіксацією її історичної, економічної, соціальної, політичної, ідеологічної та культурної “меншовартості”² — має поступитися місцем аналізу подій з огляду на їхнє місце у світовій системі. Традиційні марксистичні, за А.Гоулднером, поділялися на два табори залежно від того, який вимір Марксового вчення вони акцентували — тезу про матеріальні умови виробництва, які формують суспільні відносини та форми свідомості, або положення про первинність класової боротьби й класової свідомості як рушійних сил історії, схилилися до пояснення капіталістичної динаміки, вдаючись до однієї з двох парадигм: способи виробництва *versus* класова боротьба. Методологічна альтернатива, окреслена Франком, є радикальнішою, ніж Валерстайнова відмова від поняття суспільства³ як одиниці аналізу, і відкидає способи виробництва, оскільки за такого підходу виробництво та внутрішні чинники соціальних змін набувають привілейованого статусу. Як одиницю аналізу Франк розглядає процеси матеріальної та військово-політичної взаємодії, поширювані у світовому масштабі. Цей під-

¹ О.Добіаш-Рожественська пропонує глибокий аналіз мотивів хрестових походів та їхніх наслідків для Західної Європи у формі науково-популярної біографії Річарда I [див.: 30].

² Наприклад, відсутність чітко визначених норм, які б регулювали функціонування інституту власності. Ця ідея простежується у працях шерегу дослідників — від Д.Норта [32] до Е. де Сото.

³ Франк зауважує, що “в реальності жодна політико-географічна/просторова одиниця або утворення — чи то нація, чи то держава — не є сталою. Всі вони радше калейдоскопічно трансформувалися та продовжують трансформуватися на основі процесу нагромадження у світовій системі” [11, с. 11].

хід зумовлює наголос на інших чинниках: нагромадженні, обміні та конкуренції поміж гегемонами. Висновок, який формулює Франк, дає змогу чітко побачити як подібність, так і відмінність його дослідницької програми від Валерстайнної: “Ми витлумачуємо світову систему як *locus* і процес накопичення як її рушійну силу розвитку, як первинну детермінанту історичного процесу. У цьому аспекті ми повністю погоджуємося з Валерстайном, Аміном, Абу-Ладждод та іншими... Проте... ми прагнемо значно розширити просторово та темпорально застосування нашої методології. Ми також поділяємо переконання, що марксистській та неомарксистській історіографії не слід замикатися на “ізоляціоністській” ортодоксії, яку вона сама собі наві’язує. Аналіз у дусі історичного матеріалізму, марксистського або іншого штибу, має ставати голістичним... Лише тоді ми зможемо сподіватись досягнути каузальну рамку переходу в усій її повноті, у масштабі “світу як цілісності”, незалежно від того, що ми будемо аналізувати — способи виробництва, центри нагромадження чи держави-гегемони”¹ [11, с. 9–10].

Ще однією значущою реконструкцією марксизму було Франкове намагання обмежити дієвість принципу класової боротьби у його ортодоксальній інтерпретації. Свого часу польський марксист Л.Новак завважив, що ані перехід від рабства до феодалізму, ані від феодалізму до капіталізму не відбувався внаслідок боротьби панівних і пригноблених класів. Радше відбувався конфлікт між старою і новою “елітами” суспільства, який розвинувся у відповідь на економічні потреби. Сакралізовані марксизмом-ленінізмом “народні маси” відігравали, у кращому разі, допоміжну роль. Франк поділяє думку Дж.Голдстоуна, який розрізняє повстання і революцію (революція є успішним повстанням) і вважає, що паралізування та руйнація старого державного апарату мають шанси на успіх лише за умови “фракційного конфлікту всередині еліти щодо доступу до посад, патронажу, політики держави, а не як наслідок конфлікту між класами”² [34, с. 461]. Подібну думку ще у середині минулого століття висловив П.Вілар, який слушно зауважив: “Хіба великі революції не стаються завдяки збігу інтересів заможних класів, які хочуть стати революційними, та злидених класів, які змушені ставати революційними, натомість революції злидарів завжди неуспішні” [цит. за: 35, с. 203].

¹ Незважаючи на те, що М.Ман також відмовляється від поняття “суспільство”, його підхід методологічно окремішній від Франкового з огляду на свою антисистемну спрямованість, яка перебуває у безпосередній полеміці як із парсонсіанством (заперечення соціальних систем та еволюціонізму), так і з марксизмом (сумнів щодо евристичності досягнення “суспільства” у термінах тотальності). Така орієнтація Мана зумовлена його веберіанським за своєю суттю скепсисом щодо можливості конструювання універсальної концепції суспільства [див.: 32, с. 1–2].

² Порівняння Франкових поглядів з ідеями такого впливового дослідника колективної дії та революцій, як Ч.Тілі, дає змогу зафіксувати як подібність, так і розбіжності у їхніх дискурсах. Так, Франка і Тілі об’єднує бажання вивчати “великі структури, тривалі процеси та гігантські порівняння” (це назва однієї з книжок Тілі), проте роз’єднує Тілеве переконання у відносній “молодості” — кілька останніх століть — єдиної світової системи.

Теза про п'ятитисячолітню світову систему не означає того, що Франк несвідомий пастки трансісторизму, з перспективи якого вся світова історія залишається незмінною. Він наполягає, що не заперечує реальність постійної зміни та реструктурації, що відбувається у світовій економіці. Франк лише намагається довести, що процес нагромадження капіталу існував у світовій системі задовго до виникнення “капіталістичної модерної світ-системи” і що у ритмах розширення та стиснення цієї світової системи/економіки простежується послідовність, яка також існувала до встановлення Валерстайнового історичного капіталізму. Відтак, ці процеси є не наслідком, а радше чинником виникнення світової системи [див.: 11].

Використання помилкових — на думку Франка — категорій формально-стадіального аналізу внеможливорює адекватне розуміння сьогоденних подій, а надто у світлі зникнення ленінізму, інтенсифікації дебатів про кризу американської гегемонії та набуття популярності ідеєю “кінця історії”. Тому найкращим рецептом, з погляду Франка, стає відмова як від категорії “спосіб виробництва”, з яким Валерстайн ототожнював свою модерну світ-систему, так і від “капіталізму” як від феномена, ідентифікація якого є неможливою, позаяк характеристики цього начебто окремішнього типу суспільства простежуються впродовж 5000 років.

Висновки

Франк завжди виразно наголошував, що дихотомію культури і структури він розв'язує на користь структури, визнаючи первинність останньої. За його власним свідченням, Франк черпав інтелектуальні імпульси з лекцій структурно-функціоналістськи налаштованих антропологів Раймонда Фірта та Меєра Фортеса. До кола Франкових амбіцій із самого початку його наукової кар'єри належало вироблення найзагальнішої теорії суспільного розвитку. Тому цілком слушно, що припущення Франкової дослідницької програми світової системи про структуру глобальної історії претендували на здійснення “перевороту в науці”, якщо скористатися Енгельсовим словом, або наукової революції, у термінах Т.Куна.

Франк зазначає, що прийняття тези про світову систему перетворює національний розвиток на тимчасове покращання позиції регіону або індивідів усередині системи. Отже термін “розвиток” позбавлений будь-якого змісту, за винятком, коли він застосовується до розвитку світової системи в цілому, а не до аналізу її окремих частин. Теорія світової системи кидає виклик національно-державному підґрунтя теорії та практиці “модернізації” як у її капіталістичній, так і в соціалістичній інкарнації, оскільки ті, хто увірував у модернізацію, завжди сплачували високу ціну за неї та потерпали від її наслідків. За переконливий приклад може правити “соціалістичний розвиток”. На переконання Франка, термін “розвиток соціалізму” мав замаскувати реальність “соціалістичного розвитку”, який був лише однією з форм національного розвитку у системі координат “суверенної” держави. Отже, “соціалістичний розвиток” має сприйматися лише як приваблива пастка та омана. Водночас Франк із жалем констатував, що невдача “соціалістичного розвитку” приписується — надто коли йдеться про ідеологів

правих — “соціалістичній” складовій цього (не)розвитку. Такий тип розвитку випробовувався у недорозвинених регіонах світу, які були недорозвиненими впродовж століть і залишаються такими й сьогодні. Тому їхня “відсталість” є наслідком не “соціалізму”, а місця у світовій системі, яке залишається незмінним і дотепер. Досягнення “капіталістичних” суспільств були такими ж сумнівними й мають осмислюватися як функція статусу країни всередині світової системи. Звідси впливає логічний, на думку Франка, висновок, що “політика” та “теорія” розвитку здебільшого є лукавством. Дуже мало учасників цієї драми (фарсу? трагедії?) прагнули чогось більшого, ніж власне збагачення¹. Це є правдою як для “капіталізму”, для якого це є “природним”, так і для “соціалізму”, для якого це може бути “неприродним”, але це трапляється у будь-якому випадку. Всередині системи, — веде далі Франк, — лише меншість може виграти гонитву за “розвитком”, але навіть для них лідерство є короткотерміновим. На цьому тлі логічною є заява про те, що феномен залежності завжди існував у рамках світової системи, і вірогідність його зникнення є напрочуд малою. Франк вважає, що “розвиток”, як гасло дня, поступився місцем “демократії”, хоча, на його думку, імперативи кризового менеджменту за умов економічного занепаду підтримують можливість демократичного контролю за урядовою політикою.

Інтерналізувавши заклик Ніцше філософувати молотом, Франк у рамках дослідницької програми світової системи виконує головну функцію понищувача стереотипів та очевидностей соціальної теорії. Риторичний стиль Франка подібний до Сталінового: обом авторам притаманні акцентуїзовані та численні повтори однієї тези або аргументу із незначними варіаціями. Франк також схильний до нігілістичних критичних нападів на своїх опонентів, які, втім, відплачували йому тим самим. Обґрунтованість його власних постулатів незрідка породжує легітимні сумніви, проте це не перешкоджає Франкові вказувати на фундаментальні ганджі сучасного теоретизування про суспільний розвиток: євроцентризм, зворотним боком якого є орієнталізм, фрагментарність, відсутність глобального погляду на соціум та мислення у термінах короткострокової перспективи.

Позитивну евристику Франкової дослідницької програми, у рамках якої він спробував виправити помилки своїх опонентів, підважує економічний детермінізм, структуралістський ухил та жертвування особливим на користь загального. Підставова проблема Франка як теоретика — це перетворення ним соціологічного дискурсу на ідеологію, у центрі якої є антиєвроцентризм та антиамериканізм, і в цій площині його дослідницька програма світової системи мало чим відрізняється від попередніх конструкцій періоду мислення в термінах розвитку недорозвитку.

Франкова теза про тяглість світової системи, що налічує щонайменше 5000 років історії, є логічною відповіддю на Валерстайнову невизначеність щодо витоків капіталістичного розвитку: позбавляючи капіталізм репутації носія принципів ефективності та раціональності, фундатор світ-системного аналізу власноруч нівелює особливість цієї історичної системи. Власне,

¹ Це твердження Франка містить у зародку всю теорію построзвитку. Про концепцію построзвитку детальніше див.: [36].

Франкова критика Валерстайнового пояснення витоків модерної світ-системи є такою переконливою через небажання/нездатність Валерстайна визнати необхідність синтезу світ-системного аналізу з Веберовою соціологією та здобутками дослідницької програми модернізації¹.

Водночас зіставлення Франкової світової системи, яка є ринковою за своєю природою із самого початку свого існування, з Веберовою історичною соціологією капіталізму яскраво засвідчує схематичність побудов Франка, які позбавляють дослідника інструментарію розрізнення відмінностей між суспільствами й епохами, позаяк цей полум'яний критик несправедливості вдається до інтерпретації навіть неоднозначних даних на potwierдження своїх припущень (приміром, данницька система Ахеменідської імперії покликана, на його переконання, вказувати на статус її супернакопичувача у межах світової системи). Франк цілковито ігнорує дистинкцію між товарним виробництвом і виробництвом споживчих вартостей, яку зафіксували різні мислителі, — від Аристотеля до К.Маркса і К.Полані, — використовуючи концептуальний словник, що застосовується для аналізу хронологічно сучасних нам суспільств, для опису античних соціумів. Так, занепад зовнішньої торгівлі Афін у V–IV століттях до н.е. пояснюється індустріалізацією (sic!) периферії, яка послугоувалася імпортом замінною політикою. Відомий історик античності М.Фінлі завважував, що існують рабські суспільства та суспільства з рабами. Вдаючись до методу аналогії, можна potwierджувати, що існують ринкові суспільства та суспільства з ринком. Франків наратив про суспільства античності нагадує за своїм пафосом та термінологією Марксову дескрипцію буржуазного суспільства: “В елліністичних регіонах було винайдено суміш полісу зі східним деспотизмом задля розв'язання класових суперечностей та сприяння економічному розширенню” [12, с. 645], натомість упродовж наступних 200 років, років фази *Б* Кондратьєвого циклу, “у Греції та Італії *капіталістичні* (курс. мій. — П.К.) землевласники процвітали коштом занепаду вільного селянства” [12, с. 646].

Моя розвідка промовляє на користь такого висновку: Франкові відповіді на засадничі питання соціальної теорії недосконалі, а почасти — хибні. Водночас його безжалісні напади на соціологічне теоретизування про джерела динаміки Сходу та Заходу торують шлях інтелектуальному пошуку пояснення чинників піднесення та занепаду суспільств у межах єдиної світової системи. Конструкції Франка є так само провокативними, як і монументальними; вони є важливою спонукою для подальшого теоретичного будівництва. Тому конкретніші положення Франкової дослідницької програми (приміром, концепція про домінуючу позицію Азії у світовій системі) потребують окремого розгляду та оцінки їхньої теоретичної та емпіричної адекватності.

¹ Я зробив спробу такого синтезу, доповнивши Веберову дихотомію авантюристичного та раціонального капіталізму валерстайнівсько-бродєлівською опозицією ринку та капіталізму [4, с. 305–306].

Література

1. *Homans G.C.* Coming to my Senses: The Autobiography of a Sociologist. — New Brunswick, 1984.
2. *Кутуєв П.В.* Залежність, недорозвиток та криза у соціології розвитку недорозвитку Андре Гундера Франка: критичний аналіз // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2003. — № 4. — С.110–129.
3. *Кутуєв П.В.* Соціологія та ідеологія в соціологічному дискурсі: випадок Андре Гундера Франка // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. — К., 2003. — Вип. 24. — С. 146–158.
4. *Кутуєв П.В.* Концепції розвитку та модернізації: еволюція дослідницьких програм соціологічного дискурсу. — К., 2005.
5. *Frank A.G.* ReORIENT: Global Economy in the Asian Age. — Berkeley, 1998.
6. *Кутуєв П.* Франкова переорієнтація: Засадничі припущення та імплікації для соціологічного теоретизування // Наукові записки НаУКМА. Соціологічні науки. — 2006. — Т. 58. — С. 3–12.
7. *Абрамсон М.Л., Кириллов А.А., Колесниченко Н.Ф. и др.* История средних веков : Учебник для студентов исторических факультетов педагогических институтов / Под ред. Н.Ф.Колесниченко. — М., 1980.
8. *Frank A.G.* Immanuel and Me With-Out Hyphen // Journal of World-Systems Research. — 2000. — Vol. 6. — № 2. — P. 216–231.
9. *Frank A.G.* Comment on Janet Abu-Lughod's "The Shape of the World System in the Thirteenth Century" // Studies in Comparative International Development. — 1987. — Vol. 22. — № 4. — P. 35–37.
10. *Wallerstein I.* World System versus World-Systems: A Critique // The World System: Five Hundred Years of Five Thousand? / Ed. by G.Frank, B.K.Gills. — L., 1993. — P. 292–296.
11. *Frank A.G., Gills B.K.* The Five Thousand Year World System: An Interdisciplinary Introduction // Humboldt Journal of Social Relations. — 1992. — Vol. 18. — № 2. — P. 1–81.
12. *Gills B.K., Frank A.G.* World System Cycles, Crises, and Hegemonial Shifts, 1700 BC to 1700 AD // Review: A Journal of the Fernand Braudel Center for the Study of Economies, Historical Systems, and Civilizations. — 1992. — Vol. 15. — № 4. — P. 621–687.
13. *Frank A.G., Gills B.K.* The Five Thousand Year World System in Theory and Practice // World System History: The Social Science of Long-term Change / Ed. by R.A.Denemark, J.Friedman, B.K.Gills, G.Modelski. — L.; N.Y., 2000. — P. 3–23.
14. *Gills B.K., Frank A.G.* A Structural Theory of the Five Thousand Year World System // Structure, Culture and History: Recent Issues in Social Theory / Ed. by S.C.Chew, J.D.Knottnerus. — Lanham, 2002. — P. 151–178.
15. *Wallerstein I.* Hold the Tiller Firm: On Method and the Unit of Analysis // Essential Wallerstein. — N.Y., 2000. — P. 149–159.
16. *Frank A.G.* Latin America: Underdevelopment or Revolution. Essays on the Development of Underdevelopment and Immediate Enemy. — N.Y.; L., 1969.
17. *Wallerstein I.* The West, Capitalism, and the Modern World-System // Review: A Journal of the Fernand Braudel Center for the Study of Economies, Historical Systems, and Civilizations. — 1992. — Vol. 15. — № 4. — P. 561–620.
18. *Wallerstein I.* Social Science and the Quest for a Just Society // American Journal of Sociology. — 1997. — Vol. 102. — № 5. — P. 1241–1257.
19. *Bergsen A.* Let's Be Frank about World History // Civilizations and World-Systems: Studying World-Historical Change / Ed. by S.Sanderson. — Walnut Creek, 1995. — P. 195–205.
20. *Wallerstein I.* Opening the Social Sciences: Report of the Gulbenkian Commission. — Stanford, 1996.

21. *Ekkholm H., Friedman J.* "Capital" Imperialism and Exploitation in Ancient World-System // Review. — 1982. — Vol. 4. — № 1. — P. 87–109.
22. *Gamble A.* Britain's Decline: Some Theoretical Issues // The Rise and the Fall of the Nation State / Ed. by M. Mann. — Oxford, 1990. — P. 71–90.
23. *Kennedy P.* The Rise and Fall of Great Powers. — L., 1989.
24. *Teggard F.J.* Rome and China: A Study of Correlation in Historical Events. — Berkeley, 1939.
25. *McNeill W.* The Rise of the West: A History of the Human Community. — Chicago, 1963.
26. *McNeill W.* The Rise of the West After Twenty Five Years // Journal of World History. — 1990. — Vol. 1. — № 1. — P. 1–22.
27. *Hodgson M.G.S.* Hemispheric Interregional History as an Approach to World History // UNESCO Journal of World History. — 1954. — Vol. 1. — № 3. — P. 715–723.
28. *Anderson P.* Lineages of the Absolutist State. — L., 1974.
29. *Bernal M.* Black Athena: The Afroasiatic Roots of Classical Civilization. — New Brunswick, 1987.
30. *Добиаш-Рождественская О.А.* Крестом и мечом. Приключения Ричарда I Львиное Сердце. — М., 1991.
31. *Gernet J.* A History of China. — Cambridge, 1985.
32. *North D.C., Thomas R.P.* The Rise of the Western World. A New Economic History. — Cambridge, 1973.
33. *Mann M.* The Sources of Social Power. — Cambridge, 1986. — Vol. 1: A History of Power from the Beginning to A.D. 1760.
34. *Goldstone J.* Revolutions and Rebellions in Early Modern World. — Berkeley, 1991.
35. *Wallerstein I.* The Modern World-System. — Vol. 1: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century. — San Diego, 1974.
36. *Кутуєв П.В.* Чи потрібен розвиток після розвитку? Дискурс построзвитку в західній соціології розвитку і модернізації // Мультиверсум: Філософський альманах. — К., 2003. — Вип. 32. — С. 149–159.